

Дейл Ф. Айкелман

БЛИЗКИЯТ ИЗТОК И ЦЕНТРАЛНА АЗИЯ

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИ ПОДХОД

С предисловие към българското издание
от Симеон Евстатиев

София, 2019

ПРЕВОДЪТ Е НАПРАВЕН ПО ИЗДАНИЕТО

Dale F. Eickelman

The Middle East and Central Asia

An Anthropological Approach

Pearson Education, Inc.

Fourth Edition

Authorized translation from the English language edition, entitled *The Middle East and Central Asia: An Anthropological Approach*, 4th Edition by Eickelman, Dale F., published by Pearson Education, Inc, publishing as Pearson, Copyright © 2002 by Pearson Education, Inc.

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or by any information storage retrieval system, without permission from Pearson Education, Inc. Bulgarian language edition published by Iztok-Zapad Publishing House, A Div. of LIK Publications Ltd., Copyright © 2019

Снимка на корицата:

Фотограф Изабел Ешраги

Шираз, Иран, февруари 1999 г. „Тя идва от Техеран да види своя приятел. Той я води на гроба на великия поет ал-Хафиз.“

Всички права на български език запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде възпроизвеждана или предавана под каквато и да е форма и по какъвто и да било начин без изричното съгласие на „Изток-Запад“.

© Стоян Доклев, превод, 2019

© Симеон Евстатиев, предисловие, 2019

© Издателство „Изток-Запад“, 2019

ISBN 978-619-01-0367-7

Дейл Ф. Айкелман

БЛИЗКИЯТ ИЗТОК И ЦЕНТРАЛНА АЗИЯ

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИ ПОДХОД

Превод от английски
Стоян Доклев

Под редакцията на
Галина Евстатиева

На Кристин Айкелман

Съдържание

Предисловие. Дейл Айкелман, ислямът и антропологията на Близкия изток <i>Симеон Евстатиев</i>	9
Предговор на автора към българското издание.....	25
Предговор	29
Бележка за транслитерацията.....	35

Част I Въведение / 37

Глава I. Антропологията, Близкият изток и Централна Азия	39
Близкият изток и Централна Азия: променящи се граници.....	39
Първоначално запознаване	46
География.....	46
Религия	52
Езици.....	57
Антропологията днес: практически постановки	59
Допълнителна литература	60
Глава II. Интелектуални предшественици	62
Изтокът и Западът	62
Походът на Бонапарт в Египет (1798–1801)	69
Изследователи пътешественици:	
Йохан Лудвиг Буркхарт (1784–1817) и Едуард Лейн (1801–1876).....	70
Учени: Уилям Робъртсън Смит (1846–1894).....	74
Научното изследване и имперските интереси.....	79
Допълнителна литература	84

Част II

Локации: регионът, икономиката и обществото / 87

Глава III. Селото и общността	89
Изследвания на селото и общността	91
Икономиката и селското общество.....	103
Допълнителна литература	109
Глава IV. Номадите скотовъдци	111
Номадите скотовъдци: променящи се политически контексти	114
Номадите скотовъдци на Арабския полуостров: бедуините от племето Руала.....	120
Идеологията на равенството: допълнителни съображения.....	130
Допълнителна литература	132
Глава V. Градовете и тяхното значение	134
„Ислямският“ град в Близкия изток.....	139
Колониалните градове и тяхното наследство	148
Градовете днес.....	153
Допълнителна литература	166

Част III

Конструирани значения / 169

Глава VI. Какво е племе?	171
Концепцията за племе.....	171
Принципът на сегментацията	177
Пример от Мароко: племето Бни Батау	184
Идеологии	194
Допълнителна литература	197
Глава VII. Лични и семейни взаимоотношения	199
Защо е необходимо изучаването на родството?	199
Родството в практиката	203
Аналитични съображения	211
Брак	220
Значение на рода и семейството	226
Допълнителна литература	229

Глава VIII. Промяната в практическите идеологии	231
Личност, джендър и етническа принадлежност	231
Именуването.....	233
Жени, мъже и сексуалност	241
Джендър роли и сексуалност	242
Жените и социалният статус	245
Разбирания за джендър	252
Етническа принадлежност и културна идентичност	259
Допълнителна литература	282
Глава IX. Културният порядък	
на сложно устроените общества	285
Светоглед.....	285
Език и етикет	288
Иран	293
Мароко: Божията воля, разумът и задължението	298
Северноафриканците в Израел:	
приемственост и промяна.....	304
Съревноваване в ценностите:	
жените, мъжете и социалната чест	308
Допълнителна литература	313

Част IV

Религия и практика / 315

Глава X. Ислямът и „религиите на Писанието“	317
Световните религии в Близкия изток и Централна Азия.....	317
Изработване на ортодоксия за исляма: „петте стълба“	322
Шиитите	334
Идеологическа граница? Алевитите	339
Суфийската традиция	344
„Праведници“ и религиозни ордени	352
Авторитетът на ученето	359
Реформа и радикализъм:	
себеобновяване и вътрешен дебат.....	367
Паралели: християнството и юдаизмът в Близкия изток.....	383
Допълнителна литература	393

Част V
Форма на промяната / 399

Глава XI. Държавната власт и обществото	401
Народни и елитарни концепции	401
Проблеми на властта и интерпретацията.....	412
Колониалната власт	416
Икономика и държавна власт: традиция и настояще.....	425
Писането на антропология за Близкия изток	427
Множественост на гласовете и интересите	432
„Етнографският разговор“	434
Допълнителна литература	453
Приложение. Интернет ресурси за Близкия изток и Централна Азия	457
Речник на термините	465
Именен показалец	471
Тематичен показалец	481

Предисловие.

Дейл Айкелман, ислямът и антропологията на Близкия изток

*Симеон Евстатиев*¹

Дейл Айкелман и България

Когато в средата на 2004 г. се запознах с Дейл Айкелман, не предполагах, че това е началото на дълъг и постоянен разговор помежду ни – общуване, продължаващо без прекъсване вече почти десетилетие и половина. Без сам да подозира, че става дума само за първото от поредица следващи негови посещения в България, Айкелман прие поканата ми да участва в провелата се на 10 март 2005 г. в София международна конференция на тема „Ислям и публичност: глобални и регионални измерения“, която подготвих заедно с колеги от Софийския университет „Св. Климент Охридски“ чрез платформата на тогавашния Център за интеркултурни изследвания и партньорство. По време на това свое участие Дейл Айкелман за пръв път посети и Софийския университет, където изнесе лекция на тема „Социалните науки под обсада и блискоизточните изследвания“² в рамките на честванията по случай тридесетгодишнината от създаването на специалност „Арабистика“ в Алма матер. Оттогава измина много време, през което част от моите възгледи и методологически нагласи по някои въпроси, свързани с исляма и неговото изучаване, неуловимо, но трайно се промениха. Дейл Айкелман обаче остана мой неотлъчен събеседник – учител и приятел, който неизменно и безре-

¹ Авторът е професор по история на арабския свят и исляма в катедра „Арабистика и семитология“ при Софийския университет „Св. Климент Охридски“, където е и ръководител на Университетския център за изследване на религиите и на магистърската програма „Блискоизточни изследвания“. През последните години е бил гост-професор в Принстънския университет (2013–2014) и изследовател към Лайбницовия център за изследвания на модерния Ориент (ZMO) в Берлин (2016–2017).

² Публикувана на английски език в Dale F. Eickelman, „Social Science under Siege: The Middle East“, in *Serendipity in Anthropological Research: The Nomadic Turn*, ed. Haim Hazan and Esther Hertzog, Farnham, UK: Ashgate, 2012, pp. 213–227.

зервно подпомагаше не само моята работа. Американският учен участваше пряко в съвместни изследвания, осъществявани от група съмишленици от различни специалности и катедри на Софийския университет и други научни институции в страната и чужбина.

Между 20 и 22 октомври 2006 г. – заедно с френския социолог на исляма Оливие Роа и американския антрополог Робърт Хейдън – Дейл Айкелман изнесе откритващ доклад в проведената в София международна конференция „Ислямът и политиката в пространството на широка Европа“³, в която взеха участие изследователи от различни страни в Европа, Близкия изток, Централна Азия и Съединените щати. Впоследствие Айкелман допринасяше все по-активно за развитието на нашите изследвания в областта на ислямознанието⁴, етнографията на религиозните общности, както и на антропологическите подходи към Близкия изток и Балканите. Така той подкрепяше и продължава да допринася не само за развитието на специалност „Арабистика“ в Алма матер, но и на дисциплините, представени в Университетския център за изследване на религиите, инициран през 2008 г. като първи по рода си в България институт за изучаване на религиите от гледище на различни научни парадигми. С международната дейност на този център, както и със специалност „Арабистика“, бяха свързани още няколко посещения на Дейл Айкелман в София през последните години, когато домакини на някои от нашите срещи и семинари бяха също Центърът за академични изследвания⁵ и Американският научен център в София.⁶ С течение на времето Айкелман ставаше все по-

³ Конференцията беше свързана с мое изследване за исляма и Балканите (2005–2007), осъществявано с подкрепата на програмата *International Policy Fellowships* към Центъра за политически изследвания при Централноевропейския университет, Будапеща.

⁴ Терминът ислямознание (англ. *Islamic studies*, нем. *Islamwissenschaft*, рус. *исламоведение*) обозначава съвкупност от дисциплини – академично поле, възникнало в Европа като неразривно свързано с християнската теология, от която постепенно се еманципира. В модерното секуларно ислямознание мюсюлманската религиозна доктрина, теология и право се изследват във връзка с историята, културата, политиката и икономиката на мюсюлманските общества и групи. Класическото историческо ислямознание има своя филологическа основа: в него неутралното изучаване на исляма (без да бъде критикуван идеологически или защитаван апологетично) се осъществява въз основа предимно на текстови извори и документи на арабски, персийски, (османотурски и други езици. Доколкото арабският език и култура са базисни за разбирането на исляма, без който те на свой ред не могат да бъдат осмислени, в модерните светски университети арабистиката е по презумпция свързана с ислямознанието.

⁵ “Religion and the Public Sphere: Bulgaria and the Balkans”, Initial Workshop, Project “Religion and the Public Sphere: Interdisciplinary Approaches” funded by the National Science Fund of the Republic of Bulgaria, Sofia University’s Center for the Study of Religions, Center for Advanced Study Sofia, 11–15 March 2010.

⁶ “Religion and the Public Sphere”, Final Conference of the Project “Religion and the Public Sphere: Interdisciplinary Approaches”, Sofia University’s Center for the Study of Religions, American Research Center in Sofia, 2–5 July 2013.

познат и сред по-широка аудитория, а към идеите му проявяваха интерес и националните медии.⁷

Така Дейл Айкелман постепенно зае свое място в българската арабистика, близоизточни изследвания⁸ и ислямознание, оставяйки трайна дупка и в анализа на редица теми и въпроси, разглеждани от етнографията и други социални науки, историята, философията на политиката, религиознанието и теологията. Книгите и студиите на Айкелман отдавна са част не само от библиографията на много български учени, но и от учебните програми в различни университетски специалности. Предстои съвсем скоро да излезе от печат и наш съвместен труд на английски език⁹ – книга, която представя някои основни аспекти и посоки от дългия път, който сме извървели заедно през последните години съвместно с други колеги от различни страни и научни дисциплини.

До този момент Дейл Айкелман е познат на български език главно с по-кратката монография „Мюсюлманската политика“, написана от него в съавторство с работещия във Великобритания учен Джеймс Пискатори.¹⁰ Настоящото българско издание на по-обхватната и обзорна негова книга „Близкият изток и Централна Азия. Антропологически подход“ има за цел да представи Дейл Айкелман пред по-широк кръг читатели, които се интересуват от историята, обществата, религията и културата на тези два региона. В редица отношения, включително поради ролята на исляма в тях, Близкият изток и Централна Азия споделят обща историческа съдба и проблеми на настоящето, за които читателят ще научи много от книгата, която държи в ръцете си.

Показателен за академичната приемственост и мястото на Дейл Айкелман в науката, с която се занимаваме и на български език, е също фактът, че преводач на книгата е Стоян Доклев – мой докторант в областта на арабистиката и ислямознанието, който успя да завърши това начинание едновременно с финализирането на своята дисертация. Преводът на такъв текст, включващ дълга и съсредоточена работа по многобройните научни и езикови редакции, е трудна, но както се

⁷ Вж. например „Ислям, политика, революция – световноизвестният експерт Дейл Айкелман“, интервю на Бойко Василев за „Панорама“, *Българска национална телевизия*, 5 юли 2013 г.

⁸ Близоизточни изследвания (*Middle Eastern studies*, понякога *Near Eastern studies*) е наименованието на академични програми за изучаване на историята, религията, културата, географията, политиката и икономиката на Близкия изток като регион „от Рабат до Техеран“, т.е. включващ и Северна Африка. В миналото тази проблематика е част от ориенталистиката, а в наши дни близоизточните изследвания са свързани и с парадигмата на регионалистиката (*area studies*), което е резултат от навлизането на модерните социални науки и техните подходи в изтокознанието.

⁹ Simeon Evstatiev and Dale F. Eickelman (eds.), *Islam and Christianity in the Balkan Political Imagination*, Leiden and Boston: Brill, in press [2019].

¹⁰ Дейл Айкелман и Джеймс Пискатори, *Мюсюлманската политика*, превод Ина Мерджанова, Велико Търново: Праксис, 2002.

оказа, не и непосилна задача. Преводачът се справи както подобава на обещаващ представител на най-младото поколение изследователи от все по-трайно утвърждаващата се наша школа по арабистика и ислямознание, възникнала в България към специалност „Арабистика“ в Софийския университет. Особено признание в начинанието заслужава издателство „Изток-Запад“ и лично Любен Козарев, който търпеливо, но безусловно се нагърби с преодоляването на предизвикателствата, свързани с особеностите на превода и целия процес около публикуването на настоящата книга.

„Близкият изток и Централна Азия. Антропологически подход“ заема особено място сред трудовете на Айкелман. Текстът съчетава качествата на задълбочена научна монография с обзорен характер от типа на „курс лекции“ за Близкия изток, но също и за Централна Азия – два региона, погледнати през призмата на антропологията. Това превръща книгата и в незаменимо учебно пособие и образователно четиво. То не само е препоръчвано на студенти в различни университети по света, но отдавна е предизвикало интереса и на много по-широка читателска аудитория. Преди да се появи и в България, книгата е издавана в превод на японски (1989)¹¹, италиански (1993)¹², испански (2003) и украински (2005)¹³ езици.

Пътят към антропологията на Близкия изток и исляма

Дейл Айкелман е изтъкнат професор по антропология¹⁴ в „Дартмут Колидж“ – основано през 1769 г. висше училище, в наши дни изследователски университет¹⁵, който е част от американската „Бръшлянова лига“ и постоянно е класиран сред водещите академични институции в света. Ученик и в много отношения интелектуален приемник на Клифърд Гиърц (1926–2006), днес Айкелман е определян като „най-влиятелния в световен мащаб антрополог на Близкия изток и исляма от

¹¹ Направен по първото издание на Dale F. Eickelman, *The Middle East: An Anthropological Approach*, Englewood Cliffs, NJ.: Prentice-Hall, 1981.

¹² Съответно по второто издание, излязло през 1989 г. със същото заглавие.

¹³ Испанският и украинският преводи, както и настоящото издание на български език, са осъществени по четвъртото издание, а именно Dale F. Eickelman, *The Middle East and Central Asia: An Anthropological Approach*, 4th edition, Prentice Hall: Upper Saddle River, NJ, 2002, в което вече е включен и регионът на Централна Азия.

¹⁴ На английски език точното наименование на заеманата от Дейл Айкелман професорска длъжност е *Ralph and Richard Lazarus Professor of Anthropology and Human Relations*.

¹⁵ Макар и отдавна да е изследователски университет, в който има и магистърски, и докторски програми, „Дартмут Колидж“ (Dartmouth College) не включва в името си думата университет. Това до голяма степен се дължи на предпочитанието, изразявано от негови бивши възпитаници, които настояват за необходимостта от приемственост в академичната традиция.

своето поколение“ и като „водещия антрополог на исляма в света“¹⁶ не само защото има впечатляваща по своя обем научна продукция – почти двадесет книги, включващи и преводи на различни езици, и над сто студии и статии в международни реферирани научни издания. Огромното му признание в различни страни – от Съединените щати, Западна и Източна Европа през Русия, Близкия изток и Централна Азия до Япония – произтича от интелектуалните отношения и влияние, с което Айкелман се ползва не само поради своите научни тези и теории, но и благодарение на усета си за общуване с колеги от различни области.

В наши дни мнозина видни учени не проявяват афинитет към организационната страна на академичния живот, а голяма част от смятаните за добри академични администратори по една или друга причина не съумяват успоредно с това да се открийт и в научното поле чрез свои оригинални изследвания, концепции и публикации. Има обаче и фигури като Дейл Айкелман, чийто научен профил доказва, че съчетанието между тези две насоки в една обща визия за науката не само е възможно, но може да бъде и изключително продуктивно. Неговото активно участие в дейността, ръководството и консултирането на различни международни научни и образователни екипи, академични мрежи и изследователски центрове не само не намалява стойността на публикациите му, а ги обогатява с наблюдения върху обществения живот и с опит, почерпен в различни краища на света.

Интелектуалното наследство, което Дейл Айкелман ще остави след себе си, може да бъде мислено през призмата на шест кръга взаимносвързани научни проблеми, във връзка с които неговият принос му донася широко международно признание в изследванията върху Близкия изток и полемиките около исляма: проблемите на религиозния авторитет, новите медии, политиката в мюсюлманските общества, образованието, Мароко, Оман. Научната дейност на Айкелман отрано преминава под знака на интердисциплинарността, на която обаче той не гледа безрезервно и никога не е смятал за самоцел. В неговите трудове се пресичат и съчетават по конкретен начин две големи интелектуални традиции – ислямознанието и антропологията. Той обаче открива пътя към изучаването на Близкия изток и исляма, както и самата антропология, постепенно, а понякога и съвсем неочаквано за самия него.¹⁷ Какъв жизнен път и лутания обаче се крият зад това до известна степен „стилизирано“ академично представяне на Айкелман и неговите постижения?

Дейл Флойд Айкелман е роден през 1942 г. в Евъргрийн Парк, селище отвъд югозападната част на Чикаго. По това време в района все още съществуват фер-

¹⁶ Така е представен например в Бостънския университет при изнасянето на лекция на тема „Арабската пролет и социалната антропология“, 8 февруари 2012 г.

¹⁷ Лична кореспонденция с Дейл Айкелман, имейл, 28 октомври 2018 г. В случаите, когато при такива сведения за него или възгледите му не е посочен източник, става дума за мои записки и спомени за лични разговори или кореспонденция през периода 2005–2018 г.

ми, които към началото на петдесетте години на ХХ в. напълно изчезват.¹⁸ В един мемоарен текст, издаден преди няколко години по частна инициатива на негови състуденти от „Дартмут“, Айкелман споделя, че до петдесетте години мнозина от неговия род не са имали електричество, телефон или автомобил. Майка му е медицинска сестра, а баща му е трябвало да напусне гимназията в южен Илинойс след първата година, за да започне работа в Чикаго. Иначе, споделял неговият баща, той щял да стане учител. Доколкото обаче семейството на Айкелман нямало телевизор, неговите родители непрекъснато му четели книги, така че когато постъпил в началното училище, той вече можел да чете и пише. Това всъщност го спасило и от повтаряне на първи клас: тогавашната педагогическа практика, спомня си Айкелман, била „децата да могат да рисуват, преди да се научат да пишат и четат, а аз никога не бях добър в рисуването“¹⁹. Така бъдещият антрополог получава образование в държавни училища, само десет процента от възпитаниците на които продължават да учат след средното си образование. Той обаче определя тези училища като добра школа, в която отрано е осъзнал, че образованието е двупосочна улица и не се получава непременно само и единствено на училищната скамейка. Тогава младият Дейл Айкелман нямал никаква представа за „Бръшляновата лига“, но един от треньорите му по ученически дебати го окуражил настойчиво да кандидатства в „Дартмут“.

По стечение на обстоятелствата насочването към този университет изиграва решаваща роля – заради академичната меритокрация и добрите преподаватели. Изборът на антропологията като първа специалност се оказва лесен: основан едва през 1962 г. този департамент на „Дартмут“ е динамично и вдъхновяващо място. Същевременно през 1963 г. един вярващ мюсюлманин от Судан, съквартирант на Айкелман в университетския кампус, създава у него интерес към Близкия изток и ролята на религията в обществото. Ето как, спомня си антропологът, този интерес първоначално се поражда не от книгите, а от извънкласния студентски опит. Той споделя, че подобно на останалите, които изучават антропология през шестдесетте години на ХХ в., заедно с неговите състуденти е бил приобщен към дисциплина, която е отдавала превес на социалната теория пред конкретните контексти и места. Така у него отрано възниква желанието да балансира този „официален“ разказ на антропологията с породилия се интерес към исляма и мюсюлманския свят.²⁰ Той решава да се заеме с изучаването на арабски език веднага след като през 1964 г. завършва с отличие (*A.B. Honors cum laude*) бакалавърската си степен в „Дартмут“.

¹⁸ Лична кореспонденция с Дейл Айкелман, имейл, 28 октомври 2018 г.

¹⁹ Dale F. Eickelman, “Exit, Voice, and Loyalty”, in *The Road Less Traveled: A Tradition of Leadership*, ed. Ronald B. Schram, pp. 231–234, Hanover, NH: Dartmouth College, 2014, vol. 2, p. 231.

²⁰ Личен разговор с Дейл Айкелман при гостуване в негов семинар, „Дартмут Колидж“, Хановър, Ню Хампшър, юли 2006 г.

Първоначално Дейл Айкелман възнамерява да направи това, като се насочва към основна програма по антропология в „Харвард“, но преподавателите в Кеймбридж, Масачусетс, се оказват толкова „арогантни и непоносими“, че той отказва отпуснатата му стипендия.²¹ Заминава да учи в магистърска програма по ислямознание в канадския университет „Макгил“ (McGill University) – едно от средищата на тази научна област в Северна Америка, където се изучава история на исляма и арабски език. Този „канадски период“ е повратна точка в няколко отношения. Айкелман научава арабски език и задълбочава познанията си за исляма.²² Той разбира, че по това време Чикаго е най-доброто място за изучаването на антропология. Именно в „Макгил“ среща и бъдещата си съпруга Кристин, която и до днес е неотлъчно до него. И въпреки че нейният канадски род с френски корени е скептичен към американец с немско име, през 1967 г. двамата сключват брак.

От 1966 г. следват и формативните в научно отношение години в Чикагския университет, където Айкелман получава друга магистърска степен – вече по антропология (1968) – и последвалата я докторска степен в същата област (1971). Чикаго действително е център на антропологията, където младият възпитаник на „Дартмут“ и „Макгил“ среща Клифърд Гиърц. Тук работи и внезапно споминалият се през 1968 г. известен историк на исляма Маршал Ходжсън, чиито трудове Айкелман познава още от „Макгил“. Айкелман представя преподавателския подход на Гиърц чрез изказването на съвременния унгарски композитор Дьорд Лигети (1923–2006), според когото оригиналността при композирането на музика се развива в страничните полета на непрекъснато повтаряното познато. Въвеждайки студентите си в познатите дотогава антропологически теории, Гиърц откроява своята визия за културата, в която извежда на преден план динамиката на социалната промяна.²³ Във време, когато теориите за модернизацията все още не са надмогнати, а конвенционалните академични парадигми разглеждат религията като отшумяващо явление, Айкелман има друга интуиция. Религията не е нещо, останало в миналото, нито може да бъде „приглушена“ само в частната сфера. Тук Клифърд Гиърц го вдъхновява със своята идея за културата и с търсенето на историческа приемственост относно ролята на религията и религиозните дебати в модерните общества. Оказва се, че разбирането ни за религиите, включително и

²¹ Eickelman, “Exit, Voice, and Loyalty”, p. 232.

²² Показателно е, че една от ранните студии на Айкелман е посветена на лъжепророка Мусайлима, свързан с движението по „отстъпничеството от исляма“ (*ридда*) след смъртта на Мухаммад (632), което е овладяно от първия „праведен халиф“ Абу Бакр (упр. 632–634). Вж. Dale F. Eickelman, “Musaylima: An Approach to the Social Anthropology of Seventh Century Arabia”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 10, 1 (1967), pp. 17–52.

²³ Dale F. Eickelman, “Clifford Geertz and Islam”, in *Clifford Geertz by His Colleagues*, edited by Richard A. Shweder and Byron Good, pp. 63–75, Chicago and London: The University of Chicago Press, p. 65.

исляма, изисква изследване на идеите за религиозната практика не само в градските центрове (каквато е традиционната представа), но и в малките населени места, където тези идеи имат не по-малко значение. Освен това Гиърц предлага нова и всеобхватна представа за културата в основното русло на социалната мисъл, като по нов начин въвежда исляма в социалните науки. Това оказва дълготраен ефект не само върху антропологията. Показателно е, че по-късно изтъкнатият принстънски историк Питър Браун, известен с концепцията си за Късната античност (250–800) като изследователско поле, признава, че трудовете за съвременната мароканска религиозност на самия Дейл Айкелман са стимулирали неговия подход към една много по-ранна епоха.²⁴

След Чикаго Айкелман не престава да поддържа интереса си към връзката между история и антропология – вече като асистент, доцент и професор по антропология в Нюйоркския университет, където преподава в продължение на осемнадесет години между 1971 и 1989 г. Цялото му по-нататъшно развитие от 1989 г. като изтъкнат професор по антропология в „Дартмут Колидж“ преминава под знака на така зададеното преплитане между етнографията и ислямознанието, между антропологическите подходи и историческите търсения. И това не е просто част от историческия обрат в общата теория на практиката (*practice theory*)²⁵, а важен етап от развитието на съвременните изследвания върху Близкия изток и исляма, доскоро по традиция осъществявани в различните клонове на ориенталистиката.²⁶

²⁴ Ibid., 70–72. Срв. Peter Brown, *The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity*, Chicago: University of Chicago Press, 1981, pp. 9–10. Въпреки че работата му продължава да е съсредоточена върху християнството в Късната античност, Питър Браун е запазил своя интерес към сравнителното изучаване на исляма (без непременно да търси паралели). Още в началото на работата ми в Принстън бях впечатлен от неговите задълбочени коментари и конкретни предложения по същество във връзка със собственото ми изследване, тогава фокусирано върху истанбулското кадъзаделийско движение от XVIII в. (личен разговор с Питър Браун, Принстънски университет, Принстън, Ню Джърси, септември 2013 г.).

²⁵ По въпроса за „историческия обрат“ в теорията на практиката от Пиер Бурдийо (1930–2002) през Маршал Сахлинс (р. 1930) и Клифърд Гиърц до Шери Ортнър (р. 1941), която внася свой принос във формулировката на тази теория вж. Sherry B. Ortner, *Anthropology and Social Theory*, Durham, NC, and London: Duke University Press, 2006, pp. 8–11.

²⁶ През последните десетилетия самото наименование „ориенталистика“ е оспорвано от изследователи и активисти извън тази сфера, които са вдъхновени от Едуард Саид (1935–2003) и неговите последователи, опитващи се да дискредитират това научно поле от гледище на „постколониалните изследвания“. Класически отговор на Саидовите обвинения в „ориентализъм“ и „есенциализъм“ дава още историкът на исляма Бърнард Луис (Bernard Lewis, “The Question of Orientalism”, *The New York Review of Books*, June 24, 1982). За основните обвинения на Саид към ориенталистите вж. Симеон Евстатиев, *Религия и политика в арабския свят. Ислямът в обществото*, второ преработено издание, София: Изток-Запад, 2012, с. 63.

Дейл Айкелман съзнава, че повечето от нас научават историята на академичните си дисциплини оттам, откъдето навлизаме в тяхното поле, а не от техните начала.²⁷ Самият той остава предимно антрополог, формирал се в Чикаго, но владеещият арабски език ислямоведа с усет към историята, като какъвто той паралелно се развива още от времето на „Макгил“, винаги му осигурява безценен ориентир, липсващ при голяма част от съвременните етнографи, заели се да изследват исляма и мюсюлманските общности. Гийрц вдъхновява Айкелман, чийто антропологически поглед обаче не остава в рамките на теорията за културата, предложена от чикагския му учител.

Ислямът и антропологическият подход на Айкелман

Заедно със споменатите две монографии на Дейл Айкелман, достъпни вече и на български език, сред неговите основни книги трябва да бъдат посочени „Мароканският ислям. Традиция и общество в един поклоннически център“²⁸, „Публичният ислям и общото благо“²⁹, „Новите медии в мюсюлманския свят. Възникващата публичност“³⁰, „Мюсюлмански пътешественици. Поклонничество, миграция и религиозно въображение“³¹, „Знание и власт в Мароко“³². Айкелман се интересува и от подходите към изучаването на Близкия изток и исляма в страните от бившия социалистически лагер и Русия, като цени високо интелектуалните традиции и постижения на техните научни школи. В резултат на проявявания интерес той установява академични контакти с рускоезични учени веднага след падането на Желязната завеса. Още преди официалното разпускане на Съветския съюз (1991), Дейл Айкелман е във връзка с известния руски арабист и специалист по арабския свят Виталий Наумкин – ученик на Евгений Примаков (1929–2015), който постоянно го подкрепя. Айкелман кани Наумкин и негови колеги в „Дартмут“. Заедно

²⁷ Sherry B. Ortner, “Theory in Anthropology since the Sixties”, *Comparative Studies in Society and History*, 26, 1 (1984): pp. 126–166; срв. Eickelman, “Clifford Geertz and Islam”, p. 63.

²⁸ Dale F. Eickelman, *Moroccan Islam: Tradition and Society in a Pilgrimage Center*, Austin: University of Texas Press, 1976 (публикувана в превод на арабски език през 1989).

²⁹ Armando Salvatore and Dale F. Eickelman (eds.), *Public Islam and the Common Good*, Leiden and Boston: Brill, 2004.

³⁰ Dale F. Eickelman and Jon W. Anderson, *New Media in the Muslim World: The Emerging Public Sphere*, Second Edition [First Edition 1999], Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2003.

³¹ Dale F. Eickelman and James Piscatori (eds.), *Muslim Travellers: Pilgrimage, Migration, and the Religious Imagination*, London and New York: Routledge, 1990.

³² Dale F. Eickelman, *Knowledge and Power in Morocco: The Education of a Twentieth-Century Notable*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1985 (публикувана в превод на арабски език през 2010 г.).

те провеждат научни семинари в Москва и (тогава още) Ленинград през август 1990 г., а през 1991 г. и в Хановер, Ню Хампшър, където се намира „Дартмут Колидж“. Резултат от този академичен обмен и взаимно опознаване е книгата „Мюсюлманските граници на Русия. Нови насоки в кроскултурния анализ“³³.

В биографията на Дейл Айкелман се открояват също работата му като президент на Асоциацията за блискоизточни изследвания в Северна Америка (Middle East Studies Association of North America – MESA) между 1990 и 1993 г., членството му (1976–1977) в Института за академични изследвания (Institute for Advanced Study) в Принстън, изследователската му дейност през 2000–2001 и 2010 г. в Института за академични изследвания в Берлин (Wissenschaftskolleg zu Berlin – WIKO), а през 1996–1997 г. и в Международния център за учени „Удроу Уилсън“ във Вашингтон (Woodrow Wilson International Center for Scholars). От 1998 до 2002 г. американският антрополог е член на Академическия съвет на лайденския Международен институт за изследване на исляма в модерния свят (International Institute for the Study of Islam in the Modern World – ISIM), в чиято дейност взема активно участие. Дълги години Дейл Айкелман е водещ на две ключови за областите на блискоизточните изследвания и ислямознанието издателски поредици – в Принстънското университетско издателство и „Брил“. От 2003 г. до наши дни е координатор на проекта за изграждане на първото кувейтско частно висше училище от американски тип – Американският университет в Кувейт, възприел като свой академичен модел традициите на „Дартмут“. През 2009 г. Дейл Айкелман е избран за Карнегиев учен (Carnegie Scholar), а през 2011 г. получава наградата за изтъкнат учен (Distinguished Scholar Award) от Блискоизточната секция на Американската антропологическа асоциация. От 2007 г. до сега е и председател на Танжерския институт на Американската легация с музей (Tangier American Legation Institute and Museum – TALIM). Канен е като консултант по различни въпроси не само от американската държавна администрация и други правителства, но и в частния сектор. Айкелман е сред изслушваните експерти по Близкия изток и исляма както в Държавния департамент на Съединените щати, така и в Белия дом. Пред американския президент той се обявява срещу войната в Ирак от 2003 г., но тогавашната администрация на Джордж У. Буш отдава предпочитание на алтернативни експертни становища.

Приносите на Дейл Айкелман се разполагат от антропологическите методи, разработени чрез теоретизация въз основа на продължителни включени наблюдения и теренна работа в арабския свят (предимно в Мароко, но също така в Оман и други страни), до изграждането на нови, значително по-нюансирани подходи към анализа на „мюсюлманската политика“ и механизмите за предаване на религиозното знание в исляма. Ключова роля за разбирането на социалния живот в

³³ Dale F. Eickelman (ed.), *Russia's Muslim Frontiers: New Directions in Cross-Cultural Analysis*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1993.

мюсюлманските общества са предлаганите и широко дискутирани възгледи на Айкелман за религията в обществото, за исляма и публичността. И ако от гледна точка на ролята му като антрополог на Близкия изток и исляма Айкелман може да бъде определен като приемник на Клифърд Гиърц със свой собствен профил и влияние, общуването му с водещи съвременни мислители като Шмуел Айзенщат (1923–2010) са свързани с идейната полемика около някои възприемани преди това като даденост представи за отношенията между религия, политика и модерност. Така чрез изследванията си върху исляма и Близкия изток Айкелман се включва в значимите съвременни дискусии за ролята на религията в обществото. Той внася и някои нюанси, важни за по-нататъшното преосмисляне на възможностите за приложимостта към мюсюлманските общества на теории, зададени от водещи интелектуалци на нашето време като Юрген Хабермас и неговата основаваща се върху западноевропейския опит концепция за публичността.³⁴

Вече половин столетие Дейл Айкелман е запленен от темата за религиозните ярвания, техния израз и практика, като я пречупва през призмата на въпроса за това как „религията варира във времето и пространството“. В усилията си да разбере исляма и модерния свят той се сблъсква с множеството различни скорости, с които според него протича промяната в религиозните идеи и практики. Когато навлиза в ислямознанието, това поставя акцент върху текстовете до такава степен, че контекстът и различните аудитории са изключени от анализа. За разлика от други етнографи Айкелман винаги е признавал, че текстовете са жизненоважни (*vital*). Според него обаче не по-малко значение има и това как хората разбират религията в различна социална среда – както при високообразованите, така и сред онези, които нямат образование.³⁵

Все пак, когато предлага своята интерпретативна антропология, самият Клифърд Гиърц призовава за възприемане на културата като текст. Идеята му за прилагането на етнографска методология, наричана от него „плътно описание“ (*thick description*), дава възможност на антрополозите да интерпретират културите, разбирайки как хората в рамките на тези култури интерпретират самите себе си и своя опит. На свой ред, следвайки Пол Рикъор (1913–2005), чикагският антрополог смята, че всяка една култура е сложно съчетание на текстове, съставляващи мрежа от значения (*web of meanings*), които са разбираани първо от самите действащи лица, а впоследствие – описвани и от антрополозите.³⁶ Айкелман си спомня как в едно телевизионно предаване от 1974 г. Гиърц му разкрива, че неговата теория

³⁴ За връзката на Айкелман с хабермасианската концепция за публичността и теорията за „множествените модерности“ (*multiple modernities*), предложена от интелектуалци като Волфганг Шлухтер и Шмуел Айзенщат вж. Евстатиев, *Религия и политика в арабския свят*, с. 17–19.

³⁵ Лична кореспонденция с Дейл Айкелман, имейл, 4 март 2016 г.

³⁶ Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures*, Selected Essays by Clifford Geertz, New York: Basic Books [1964] 1973.

първоначално е била насочена към специалистите по история на религиите, а целта му е била да окуражи учените да насочат вниманието си не само към текстовете, но и към различията в практиката и интерпретацията³⁷.

Клифърд Гиърц се противопоставя и на твърде дистанцираните подходи, наблюдаващи практиката отдалеч, при които „етнографите задават въпроси, а хора, наричани информанти, отговарят на въпросите“, „ние сме знаещите, а те – онези, които биват познавани“. Подчертавайки необходимостта от „диалогичен характер на съвременните етнографски изследвания“, Гиърц определя Айкелман като значим интелектуалец, чийто антропологически подход към Мароко му позволява да въведе метода на социалната биография. Чрез този метод Айкелман описва традиционната ислямска образователна система, като представя как един селски шариатски съдия (кадия) – Хадж Абд ар-Рахман ал-Мансури – си проправя път през нея. Подходът „аз и съдията“, подчертава Гиърц, е нетипичен и изключително оригинален, защото ни предоставя от необичаен ъгъл една стара и мощна културна институция.³⁸ Така Айкелман не е пасивен наблюдател, просто „записващ“ думите на своя „информант“, а лично участва в постоянен разговор и диалог с кадията, чрез когото постепенно разбулва цялата изследвана културна институция. В противовес на структурализма в лицето на Клод Леви-Строс (1908–2009) интерпретативната антропология на Гиърц е ориентирана към практиката и разглежда човешките действия като неписмен текст.

Дейл Айкелман обаче не определя своето изследователско поле чрез етикета на въведената от Гиърц интерпретативна антропология, преобладавала през седемдесетте и осемдесетте години на миналия век, но прилагана все по-рядко в наши дни. Дартмутският учен споделя, че намира все по-малко причини да използва това наименование, доколкото и социалната история, и социалната антропология, подобно на всички научни полета, постоянно променят своята форма и обхват. Той се чувства по-близък дори до учени, далеч по-малко известни от Гиърц, каквито са например Мохаммед Този (р. 1956)³⁹ или Жан-Франсоа Баяр (р. 1950)⁴⁰. Причината за тази близост се крие в това, че те използват своите първоначални дисциплини на социологията и политологията като отправна точка, но отдавна са ги надскочили⁴¹.

³⁷ Личен разговор с Дейл Айкелман, София, юли 2013 г.

³⁸ Clifford Geertz, "Foreword", in Dale F. Eickelman, *Knowledge and Power in Morocco: The Education of a Twentieth-Century Notable*, pp. xi–xii.

³⁹ Марокански учен, професор по политология в Университета „Хасан II“ в Казабланка и в Университета „Екс ан Прованс“ във Франция, специалист по съвременни ислямистки движения.

⁴⁰ Специалист по историческа социология и сравнителна политика, ръководител на катедра „Сравнителна африканистика“ в Политехническият университет „Мохаммед VI“, Рабат. Преди това е бил научен сътрудник във френския Национален център за научни изследвания (CNRS).

⁴¹ Лична кореспонденция с Дейл Айкелман, 15 октомври 2018 г.

Всъщност Айкелман смята, че голяма част от най-добрата му изследователска продукция се появява в резултат на сътрудничество или е вдъхновена от сътрудничество. Като може би най-характерен пример за това той посочва тъкмо вече покойния марокански кадия Хадж Абд ар-Рахман ал-Мансури, общуването на Айкелман с когото впечатлява и Гиърц. „Аз се учех от неговия подход към разбирането на документи и задаването на въпроси – подчертава Айкелман. – Нашите разговори в продължение на много години ме окуражиха да разширя своите собствени хоризонти. Подходът, който усвоих от него, също така значително повлия на моята работа в контексти извън Мароко, включително в Султаната Оман. Освен това когато през 1992 г. имах възможност да прекарам половин година в Университета „Мохаммед V“, аз се учех не само от преподавателския семинар, който провеждах там, но и от студентите в магистърски програми и докторантите, с които имах *халқа дирāсиййа*⁴² извън кампуса.“⁴³ Днес американският учен продължава да се учи по сходен начин, включително и чрез участието си в изграждането на Американския университет в Кувейт.

Приложен към писмени текстове, въведеният от Дейл Айкелман метод на социалната биография предполага четене не просто и не толкова на самите биографии, колкото между редовете на биографиите.⁴⁴ Американският учен изследва т.нар. *тарджам* – до голяма степен стилизирани биографии или автобиографии на ислямски учени (улеми) в местните контексти на Мароко и Оман. Изключително опростени и селективни, тези текстове не включват самонаблюдение, като липсват сведения за семейния контекст, процеса на ученето, политиката и икономическите дейности. И все пак предприетото сравнение между вариациите в различна среда позволява на Айкелман да разкрие различията, произтичащи от социалните и политическите контексти във времето, въпреки призива на самата изучавана традиция за „фиксиран и генерализиран елемент“⁴⁵. Прокарвайки тезата за промяната и за липсата на „фиксиран същности“, Дейл Айкелман остро се противопоставя и на социални учени като английския философ и антрополог Ърнест Гелнер (1925–1995), според когото същност на западното общество е национализмът, а на „мюсюлманското общество“ – фундаментализмът, превърнал се в критерий за оценяване на политиката от позициите на шариата. Гелнер е убеден, че гражданското общество е невъзможно в мюсюлманското, което поради своята ислямска същност може да е ефективно и без наличието на плурализъм.⁴⁶ Заемайки проти-

⁴² Неформален образователен кръг.

⁴³ Лична кореспонденция с Дейл Айкелман, 4 март 2016 г.

⁴⁴ Martin Kramer, "Introduction", in *Middle Eastern Lives: The Practice of Biography and Self-Narrative*, ed. Martin Kramer, pp. 1–19, Syracuse University Press, 1991, pp. 14–15.

⁴⁵ Dale F. Eickelman, "Traditional Islamic Learning and Ideas of the Person in the Twentieth Century", in *Middle Eastern Lives*, pp. 35–59, p. 55.

⁴⁶ Ernest Gellner, *Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals*, London: Penguin Press, 1994, p. 22.

воположна позиция, Айкелман смята, че и в мюсюлманския свят е възможно формирането на гражданско общество, а в наши дни „секуларизацията де факто не е по-малко истинска поради липсата на драма“⁴⁷.

В някои от своите хипотези американският учен отива още по-далеч. Той до такава степен вярва в промяната, че в някои от полемичните си текстове оптимистично говори за Ислямска реформация. Тази негова вяра във вече протичаща „реформация отдолу“ го кара да надцени ролята на някои иначе интересни и важни модернистки мислители. Такъв е случаят с отпавилния сериозни предизвикателства към класическото ислямско разбиране на Корана и преданията на пророка Мухаммад (хадиси) сириец Мухаммад Шахрур, когото Айкелман смело сравнява с Мартин Лутер⁴⁸. За тези свои полемични възгледи и преекспонирането на модернистки ислямски активисти като Шахрур в американските академични среди Дейл Айкелман е аргументирано критикуван от учени като Мартин Крамър.⁴⁹ Събитията през последните години показват, че Коперниковата революция, предлагана от Шахрур⁵⁰, която евентуално да доведе до подобна на протестантската „ислямска реформация“, предвиждана от Айкелман, или няма да се състои изобщо, или се отлага за неопределено време.

Всъщност Дейл Айкелман вярва, че „всеки един живот, който си заслужава да бъде живян, включва драма: кога да се отдръпнеш, кога да се изкажеш и кога да бъдеш лоялен“⁵¹. В това отношение той е повлиян от изтъкнатия американски икономист и мислител Алберт Хиршман (1915–2012)⁵², с когото през 1974–1975 г. има възможността да общува и лично. Драмата може би е свързана също с вече натрупаната инерция и вероятно с изчерпването на един голям разказ за света, написан от учени като Гиърц и Айкелман. Днес „официалният“ разказ не само на антропологията, но и на останалите хуманитарни и социални науки, изучаващи Близкия изток и исляма, изглежда съвсем различен от онзи, който те са заварили и основателно са се опитали да нюансират. И макар поради хуманистичните си възгледи Айкелман да вярва в постоянната промяна и възможността за надскачането

⁴⁷ Dale F. Eickelman, „From Here to Modernity: Ernest Gellner on Nationalism and Islamic Fundamentalism“, in Hall, (ed.), *Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, ed. John A. Hall, pp. 259–271, Cambridge: Cambridge University Press, p. 262.

⁴⁸ Dale F. Eickelman, „Inside the Islamic Reformation“, *The Wilson Quarterly*, Vol. 22, 1 (1998), pp. 80–89.

⁴⁹ Martin Kramer, *Ivory Towers on Sand: The Failure of Middle Eastern Studies in America*, Washington, DC.: The Washington Institute for Near East Policy, pp. 52–54.

⁵⁰ Dale F. Eickelman, „Foreword“, in *The Qur' an, Morality and Critical Reason: The Essential Muhammad Shahrur*, Translated, Edited, and with an Introduction by Andreas Christmann, pp. vii–xi, Leiden and Boston: Brill, 2009, p. viii.

⁵¹ Eickelman, „Exit, Voice, and Loyalty“, p. 233.

⁵² Става дума най-вече за неговата известна книга „Изход, глас и лоялност“: Albert Hirschman, *Exit, Voice and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1970.

на често невидимите граници на класа, раса, език, религиозна и полова идентичност, той винаги е подчертавал ясно взаимовръзката между „универсалния“ ислям и неговите проявления в местни контексти.⁵³

В наши дни обаче „прагматичният обрат“ и смяната на „официалния“ разказ доведе до това, че голяма част от изследователите се занимават предимно с действие и взаимодействието, изхождайки от презумпцията, че границите са нещо, което е в постоянен процес на договаряне и предоговаряне. Идеите са винаги „социално конструирани“, а развитието – непредвидимо. Нищо в индивидуалния и социалния свят не е еднородно, нищо не е стабилно и устойчиво. Както подчертава една германска изследователка на исляма, класификацията на действията съобразно фиксирани категории като добро и зло – всичко това ужасява (пост)модерния изследовател.⁵⁴ Повлияни идеологически от така наложилите се нов официален разказ, мнозина съвременни автори направо са убедени, че ислямът изобщо не съществува, а религиозните традиции не притежават устойчиви структурни особености, понеже се променят постоянно, като подлежат на интерпретация без смислови граници. Всичко това е част от днешната академична мода и някои свързани с нея клишета.⁵⁵

Възгледите и идеите на всеки човек, разбира се, търпят промяна. По думите на Достоевски от каторгата: „Идеите се променят, сърцето си остава същото.“ А „сърцето“ на науката е положено в стремежа към търсене на причини и обосновани аргументи при анализа на изследваните явления. С течение на времето Дейл Айкелман е нюансирал значително някои от своите полемични схващания, макар и да не е изоставил вярата си, че един ден ще наблюдаваме Ислямската реформация като много по-широкообхватен процес. Само че този ден, подчертава антропологът, „със сигурност няма да е днес“⁵⁶, за което е напълно прав. Понякога актуалните събития и тяхното лично възприемане според нагласите на учения могат и да го подведат. Това обаче е поправимо, защото, както настоява и Дейл Айкелман, академичните изследователи трябва да се захващат с „парливи теми, но като анализатори, а не като пропагандисти“⁵⁷.

Симеон Евстатиев, октомври 2018 г.
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

⁵³ Dale F. Eickelman, “The Study of Islam in Local Contexts”, *Contributions to Asian Studies*, 17 (1982): pp. 1–16.

⁵⁴ Gudrun Krämer, “Drawing Boundaries: Yūsuf al-Qaraḍāwī on Apostasy”, in *Speaking for Islam: Religious Authorities in Muslim Societies*, ed. Gudrun Krämer and Sabine Schmidtke, 181–217, Leiden and Boston: Brill, 2006, p. 181.

⁵⁵ Повече по тези въпроси вж. Симеон Евстатиев, *Салафизмът в Близкия изток и границите на вярата*, София: Изток-Запад, 2018, с. 21–55.

⁵⁶ Личен разговор с Дейл Айкелман, Берлин, юли 2017 г.

⁵⁷ Dale F. Eickelman, “Social Science under Siege: The Middle East”, p. 213.